

כיצד קובעים מהי משנה?

(תגובה למאמרו של הרב יובל שרלו)

בגיליון האחרון של 'צהר' (גיליון לג) פורסם מאמרו של הרב יובל שרלו "משנת הרמב"ן והשפעתה על הפסיקה ההלכתית". התזה המרכזית העולה מהמאמר היא שבפסיקה ההלכתית יש מקום לתת יותר משקל לעמדות היסוד של הרמב"ן העולות מתוך כתביו.

הרב שרלו טוען שעמדות היסוד של הרמב"ן חייבות להשפיע על הפסיקה ההלכתית מתוקף היותו מעמיד התורה המשמעותי ביותר בתולדות ראשוני ספרד¹, וכן מכיוון שהוא אבן הפינה במשנתנו ביחס לארץ ישראל.

בשלב זה של קריאת הדברים הסכמתי כמעט עם כל מילה הכתובה בהם, אולם המשך קריאת הדברים גרם לי לאכזבה קשה, הן בגישה העקרונית של הרב שרלו לשאלה "מהי תורת הרמב"ן", והן באופן פרטני בנוגע לחלק מהנקודות הנידונות במאמרו, כאשר לענ"ד, יש קשר בין הדברים. בשורות הבאות, אשתדל לפרט את השגותיי.

א. כיצד בודקים את משנתו של הרמב"ן

הרב שרלו כותב בתחילת דבריו:

אטען כמה טענות יסוד העולות מפירושו הרמב"ן על התורה וממקומות אחרים בכתביו.

בפועל, רובו ככולו של המאמר מסתמך על פירוש הרמב"ן על התורה כמקור בלעדי, מלבד שתי הפניות לדרשותיו, ועוד הפניה אחת ל"איגרת הקודש"².

לענ"ד לא ניתן להתייחס למשנתו ההלכתית הכוללת של הרמב"ן, כאשר ספר היסוד הוא דווקא הפירוש לתורה, ולא הספרות ההלכתית הענפה שנכתבה ע"י הרמב"ן. הרב שרלו אמנם רומז בקצרה שעלינו לעשות זאת, אך למעשה הוא כותב (הע' 27) שאין בידינו הרבה פסיקות של הרמב"ן, והוא מפנה למעט התשובות המצויות בידינו השייכות לרמב"ן. אולם דבריו אלו אינם מתייחסים לעובדה שלרמב"ן התייחסות הלכתית ענפה לנושאים רבים: בראש ובראשונה חידושיו לש"ס, המהווים (כפי שכל הראשונים התייחסו אליהם) לא רק פירוש אלא גם פסיקת הלכה (ובהיקף יותר קטן, ספר מלחמות ה' שנועד לענות על השגותיו של הרז"ה על הרי"ף). אך מעבר לכך, הרמב"ן כתב מספר לא קטן של חיבורים הלכתיים על נושאים ספציפיים: קונטרס דינא דגרמי על החיוב בנזקים עקיפים, השגות על הלכות לולב לראב"ד, הלכות נידה ותורת האדם על ענייני רפואה (כולל בשבת) ואבלות. כל זאת מבלי להזכיר את העובדה שאחד מספרי היסוד של הראשונים בדיני ממונות הוא "ספר התרומות", שעליו מבוססים סימנים רבים בטור ובשו"ע חושן משפט (בעיקר בהלכות הלוואה), והוא מבוסס בעיקרו על תשובות ופסקי הלכה שקיבל מחבר הספר מהרמב"ן.

מאמר רציני המבקש לאמת את דבריו בקשר למשנת הרמב"ן, יחייב לבדוק האם ובאיזו מידה התחשב הרמב"ן בגישה הרוחנית-מוסרית המצויה בפירושו לתורה, בבואו לפסוק את ההלכה.

הדבר אומר דורשני במידה מרובה, עקב העובדה שהמקום המרכזי שניתן לרמב"ן כאחד מגדולי הראשונים ו"ראש וראשון לראשוני ספרד" (כלשונו של הרב שרלו), לא נבע מפירושו לתורה (על אף חשיבותו המרובה וייחודיותו), אלא מכך שהרמב"ן זכה להיות מכניס תורתם של בעלי התוספות לספרד, ויצר את הסינתזה המופלאה שבין תורה זו לבין המסורת הספרדית מבית מדרשו של הרי"ף. בכך יצר הרמב"ן את

¹ הרב שרלו סותר את דבריו הוא בהע' 2, בה הוא מציין את העובדה שפסיקת השו"ע התבססה בעיקר על משנתם של הרי"ף, הרא"ש והרמב"ם, ופסיקתו של הרמ"א על משנתם של בעלי התוספות, ואעפ"כ הוא טוען שאין בכך סתירה למופיע במאמר. אך באמת אין כלל קושי, שכן בהקדמתו של ה'בית יוסף', בה הוא מרצה את כללי פסיקתו, מופיע הרמב"ן בראש הרשימה של "הבאים בתור", כאשר מבין ארבעת הראשונים הנוספים המוזכרים שם, שניים (הרשב"א והר"ן, והאחרים אינם מספרד) הם מיוצאי בית מדרשו.

² ייחוסה של איגרת זו לרמב"ן כלל אינו ודאי. עיין בהקדמתו של הרב ח"ד שעוועל ל"איגרת הקודש" בתוך כתבי הרמב"ן, הוצאת מוסד הרב קוק, ח"ב, אשר דן בזוהתו של מחבר איגרת זו, ומגיע למסקנה שקרוב לוודאי שאינו הרמב"ן.

בית המדרש של החידושים, שממשיכי דרכו היו גדולי הראשונים הנלמדים בישיבות: תלמידיו הרא"ה והרשב"א, ותלמידיהם הריטב"א, הר"ן וכו'.³ הדברים מתחדדים עוד יותר, כאשר נבדוק חלק מהמסקנות המעשיות שאליהן מגיע הרב שרלו, לאור עקרונותיו של הרמב"ן. בשורות הבאות נדגים את הדברים לגבי שניים מהנושאים, לאור התייחסותו ההלכתית של הרמב"ן אליהם.

ב. מעמד הנשים בתהליך הגירושין

לאור דבריו של הרמב"ן בפירושו למצוות "קדושים תהיו" על "נבל ברשות התורה", מבקש הרב שרלו להכניס שיקול פסיקתי זה בשאלת כפיית הגט. גישה זו מתאימה לגישתו העקרונית של הרב שרלו בנושא זה, שכן בעבר⁴ התרעם הרב שרלו על העובדה שהדיינים מעדיפים לנקוט בגישתו של הרא"ש המחמירה בכפיית גט, ולא לסמוך על הרמב"ם המקל בכך.⁵ אך דא עקא, שדווקא הרמב"ן (בחידושים לכתובות סג, ב) בבירור ארוך ומקיף מאוד נוקט דווקא גישה קיצונית מאוד נגד כפיית גט, וחולק בחריפות לא רק על הרמב"ם הסובר שניתן לכפות גט בטענת "מאיס עלי", אלא בכלל על האפשרות לכפות גט, למעט במקרים מצומצמים ביותר. גישתו של הרמב"ן אף קיצונית עוד יותר מזו של הרא"ש, שכן הרא"ש בתשובה (כלל מג סי' ו) מסיים את דבריו (החריפים) בגישה פייסנית משהו:

ועל להבא אני כותב, אבל לשעבר, אם סמכו על רבינו משה, מה שעשו עשוי.

ואילו סיום דברי הרמב"ן מבטא חריפות יוצאת דופן באופן חריג:

אלא ודאי הך מימרא טעותא היא. וכל מי ששומע למי שמורה כך ועושה מעשה בדבר, טועה גמור הוא ומרבה ממזרים בישראל ומתיר אשת איש, וקשין לעולם מאנשי דור המבול. האם ניתן להסתמך על כיוון חשיבה כללי של הרמב"ן לצורך נושא ספציפי מסוים ולהתעלם מהדברים הכל כך חריפים שכתב באופן מפורש על הנושא הזה?

ג. דאגה לבעלי חיים

נושא נוסף שאליה מתייחס הרב שרלו במאמרו הוא נושא הדאגה לבעלי חיים. בתוך הקדמתו לנושא זה, הוא כותב:

מעמדה של ההלכה נקבע רק בשעה שהיא מתנגשת בהלכות אחרות ובמציאויות אחרות, וכשהיא דוחה ונדחית מפני הלכות אלו.

מתוך כך מעלה הרב שרלו מספר דילמות ביחס לדאגה לבעלי חיים מול ערכים אחרים. אולם דברי הרמב"ן בפירושו לתורה (המובאים במאמר) מתייחסים רק לשאלת הרחמנות כלפי בעלי החיים. לעומת זאת, בחידושו למסכת בבא מציעא (לג, א, בסוגיית צער בעלי חיים) מתייחס הרמב"ן להתנגשות אחת בין צער בעלי חיים לערך אחר:

וקשה לי: כיון דצער בעלי חיים דאורייתא, זקן ואינה לפי כבודו אמאי אינו פורק? ואיכא למימר, עשה דכבוד תורה עדיף.

בדבריו קובע הרמב"ן שכבוד התורה נמצא בסולם הערכים ההלכתי מעל צער בעלי חיים. כמובן, אי אפשר ללמוד מכך בקשר לערכים אחרים. אך יש כאן דוגמה קונקרטיית מדברי הרמב"ן עצמו להתנגשות בין שתי הלכות ולהכרעה ההלכתית, דוגמה שאילו הייתה מובאת במאמר הייתה עשויה לתרום להבנת הדברים שאותם מבקש הרב שרלו להבהיר.

³ על כך ועל הקשר בין משנתו של הרמב"ן לתחייה הלאומית ניתן לעיין במאמרי הרא"ה עמ' 45-48 במאמר "לשני בתי ישראל", שממנו עולה החשיבות הגדולה בדרכו של הרמב"ן לדור הגאולה, אך באופן שונה לחלוטין מהדברים שעליהם כתב הרב שרלו.

⁴ "מתעללים בבל מענים אלמנה" מתוך אתר "הצופה":

⁵ <http://www.hazofe.co.il/web/newsnew/katava6.asp?Modul=24&id=56399&Word=&gilayon=3057&mador>

זאת תוך התעלמות מהעובדה שכבר בתקופת הראשונים הייתה הסכמה כללית שלא לסמוך על הרמב"ם בנושא זה, עד כדי כך שאפילו נושא כליו המובהק, ה'מגיד משנה', כתב: "וכבר פשטה הוראה בכל ארצותינו שלא כדברי רבינו בזה שאין כופין את האיש לגרש" (הל' אישות יד, ח). גם בשו"ת התשב"ץ (ח"ב סי' רנו) כתב שזה אחד הדינים הבודדים שבהם לא נהגו במקומו כרמב"ם: "כבר ידעת איך החמירו האחרונים ז"ל בזה וקראו על הכופה שהוא מרבה ממזרים בעולם ואם כן מי הוא זה אשר מלאו לבו לעשות מעשה בדבר ובמקומו זה מיום שנתישבו בו הסכמו לדון על פי ספרי הרמב"ם ז"ל מלבד קצת דברים אחד מהם דין מורדת".

ד. פסיקת הלכה בפירושו של הרמב"ן לתורה

אכן, אינני חולק על כך שבפירושו של הרמב"ן לתורה מצויים גם חידושים הלכתיים. הרב שרלו עצמו מביא (הע' 16) דוגמה הלכתית מובהקת בהביאו את חידושו של הרמב"ן שמקח וממכר ביום טוב, גם אם אין בו ביצוע מלאכות אסורות, יש בו איסור תורה של "שבתון". חידוש זה אכן יושם בפסיקה ההלכתית.⁶ אולם דווקא היישום שלו במאמרו של הרב שרלו, שאלת הנסיעה בשבת במטרו לצורך מניין, איננו ברור לחלוטין, שכן אין זהות גמורה בין דברי הרמב"ן למונח "עובדין דחול". הרמב"ן דיבר על הפיכת השבת ליום חול באופן גורף וכללי,⁷ ואילו "עובדין דחול" מתייחס גם לעשיית מעשה ספציפי באופן פרטי. כלל לא ברור שנסיעה של אדם במטרו באופן פרטי ולצורך מצווה, אשר אינה העיסוק המרכזי של השבת, גם היא תוגדר כהימנעות מ"שבתון", והדבר זוקק חשיבה מרובה.

בכל אופן, לפני הסקת מסקנות מעשיות מדברים אלו, ראוי לעשות מאמץ כן ומקיף בבירור השאלה האם וכיצד התייחסו הרמב"ן ותלמידיו בכתביהם ההלכתיים לשאלות הנוגעות ל"עובדין דחול".

ניתן להביא דוגמאות נוספות לפסיקות הלכתיות של הרמב"ן בפירושו לתורה שהובאו להלכה, ונציין רק שתיים מהן:

1. המשנה במסכת בבא מציעא (נו, א) מלמדת אותנו שאין אונאה לקרקעות, דבר המנוגד לכאורה לפשט הפסוקים המדברים על אונאה ומזכירים מכירת קרקע. על כך מחדש הרמב"ן (ויקרא, כה, יד):

ואני חושב עוד סברא, שודאי המאנה את חבריו לדעת עובר בלאו, בין במטלטלים בין בקרקעות, שבהן דיבר הכתוב "אל תונו איש את אחיו במספר שנים אחר היובל", שהוא מזהיר שיקנו וימכרו לפי השנים ולא יונו איש את אחיו. אבל רבותינו חידשו באונאה תשלומים בשתות המקח, וביטול מקח ביותר משתות; ומזה בלבד מיעטו הקרקעות, לפי שהאונאה בהם אפילו ביתר משתות, מחילה, כמו שהיא מחילה במטלטלים בפחות משתות. אע"פ שהוא אסור להונות כן לדעת, אבל אין דרך בני אדם לבטל ממכרם מפני אונאה מועטת כזו.

ודרשו חכמים מפני שאמר הכתוב "וכי תמכרו ממכר לעמיתך או קנה" – דבר הנקנה מיד ליד – "אל תונו איש את אחיו". למדנו שיש באונאה דין מיוחד במטלטלים שאינו נוהג בקרקעות, והוא חזרת הממון; אבל אזהרת הלאו נוהגת בכולן. ולכך אמר "וכי תמכרו ממכר" לשון רבים, למוכר קרקעות ולמוכר מטלטלין, "או קנה מיד עמיתך", היחיד מהם המוכר המטלטלין מיד ליד, ואמר לכולן "אל תונו". וכיון שייחד והפריש המטלטלין ריבה בהן דין אונאה, והיא בחזרת התשלומין. וזה דבר נכון כפי המדרשים שקבלו רבותינו ברמזי התורה.

כלומר, אף על פי שהחזרת האונאה (או ביטול המקח מחמתו) קיימים רק במטלטלין, האיסור להונות קיים גם בקרקעות.

דבריו אלו של הרמב"ן נפסקו להלכה בחושן משפט (רכז, כט) על ידי ר' עקיבא איגר ובעל הפתחי תשובה (ס"ק כא).

2. המשנה במסכת בבא בתרא (קכו, ב) אומרת שאין האב יכול להעביר את חלק הבכורה מבנו בכורו, דבר הנלמד מהפסוק: "לא יוכל לבכר את בן האהובה על פני בן השנואה הבכור" (דברים כא, טז). לרמב"ן בפירושו לתורה (שם) ישנו חידוש הלכתי-לשוני:

⁶ עי' שו"ת "באהלה של תורה" לגר"י אריאל שליט"א ח"ב סי' כג, שלמד מדברי הרמב"ן שגם אם בהפעלת מכשיר חשמלי בשבת אין איסור תורה, הרי שהפעלת מכשירים חשמליים באופן קבוע בשבת הופכת אותה ליום חול, ואסורה מדאורייתא על פי דברי הרמב"ן.

הערת העורך (ע. א.): מצאנו דוגמה לכך גם אצל מרן הרב קוק זצ"ל, ב"שבת הארץ" השלם, פרק א הל' ד אות א: "והעושה את כל עבודת הקרקע כולה בשביעית כדרכו בכל השנים, ואף על פי שלא זרע וזמר ולא קצר ובצר... ועבד אותה בלא שינוי מדרכי העבודה בכל השנים – נראה שהוא עובר בעשה של תורה". והמקור לכך, כפי שנכתב כנראה ע"י הרצ"ה זצ"ל, הוא: "דברי עצמו על פי הרמב"ן ויקרא כג, כד". וכן דעת הריטב"א, תלמידו של הרמב"ן, בחידושו לראש השנה, דף לב, ב סד"ה שופר. ועי' קוני"א סי' ב אות ב. ואף שיש חולקים על דעה זו, כמו הרשב"א. הביא הרב זצ"ל את דעת הרמב"ן בסתמא, ולא כ"ש אומרים", כדרכו, ומשמע בבירור שפסק כמותו.

תשובת הכותב: כאן מדובר באמירה הלכתית ברורה (שבחוסר שביתה יש איסור דאורייתא), ולא רק בהדרכה מוסרית כללית, המשפיעה על הפסיקה. וזהו ההבדל שחשוב לחדד.

⁷ כאשר דברים דומים כתב הרמב"ם (הל' שבת כד, יב) באחד מטעמיו לאיסור המוקצה.

וממה שאמר הכתוב "על פני בן השנואה הבכור", יראה לי שאין המצוה הזאת והדין הזה נוהג אלא בחיי הבכור. אבל אם מת הבכור בחיי אביו, אע"פ שהוא יורש חלק בכורתו בקבר ומורישו מן הדין לבניו, אם רצה הזקן ואמר יירשו בני כך וכך בנכסי ובניו של בני הבכור יטלו כך וכך בנכסי – דבריו קיימין כדרך שהם קיימים במקום שאין שם בכור. וכן איננו עובר בלאו הזה אם לא הכיר הבכור לאחר מותו. כי לא מצאתי "על פני" רק בחייו, "על פני אהרן אביהם" (במדבר ג, ד), "על פני תרח" (בראשית יא, כח), וכן כולם.

חידוש זה הובא להלכה בספרות השו"ת (שו"ת מהר"ם פדאוה סי' מד; שו"ת עבודת הגרשוני סי' סא), וכן נפסק להלכה על ידי בעל קצות החושן (סי' רפא ס"ק ד). המשותף לשני פסקים אלו הוא מצד אחד העובדה שהרמב"ן למד אותם מפשט הכתובים, ומצד שני שמדובר בהלכות ספציפיות מוגדרות, ולא בעיקרון כללי.

סיכום

אכן למשנתו של הרמב"ן (ובית מדרשו) ישנה חשיבות עליונה לפסיקה ההלכתית, זאת מתוקף היותו אחד מגדולי הראשונים, אולם לצערי, דומה שמאמרו של הרב שרלו התייחס אך ורק לפן מסוים של משנה זו, פן שאינו המרכזי ביותר בהגותו של הרמב"ן (אף שיש לו חשיבות רבה). יתירה מכך, הרב שרלו לקח מספר עקרונות כלליים בדברי הרמב"ן וניסה לכוון אותם לרמת המעשה, זאת ללא ניסיון מספק לבדוק האם וכיצד מיישם הרמב"ן עצמו עקרונות אלו בפסיקה המעשית. בכך, חוששני, לא ניתן עדיין ליצור "משנה", אשר תשפיע על הפסיקה ההלכתית.